

ETYMOLOGICUM MAGNUM ROMANIAE SAU DE LA MUZEU LA ARHIVĂ

Nicolae PANEA

Cuvintele den bătrâni impuseseră la începutul deceniului al nouălea nu numai o nouă imagine a lui Hasdeu, savant matur și fecund, dar, mai ales, o nouă metodă de lucru, în care acribia se îmbină miraculos cu fantezia. Nicăieri însă, nu se poate observa mai clar faptul Hasdeu „tratează știința ca o ficțiune¹“, decât în *Etymologicum Magnum Romaniae*.

Acest dicționar al „limbei istorice și poporane a românilor“ depășește în concepție tot ce s-a scris până atunci, Hasdeu încercând prin intuiție dar și prin legile lingvistice să edifice un monument nemeiintâlnit. De fapt, în acest dicționar subzistă trei dicționare distincte: un exemplu standard de lexicografie, unul etimologic, și unul etnofolcloric.

Prezența etnografiei și a literaturii populare în acest dicționar se motivează pe de o parte prin viziunea științifică globală a autorului, iar pe de altă parte prin ceea ce M. Eliade numea în studiul introductiv al ediției sale din 1937, dedicată lui Hasdeu, „metodă magică“, atracție a începuturilor informe, a „întunericului larvar“ al omenirii. Moștenirea romantică și metoda reconstrucției lingvistice sunt recuperate și, susțin îmbinate o adevărată obsesie a refacerii unor imagini grandioase ale trecutului.

Încă din 1870, Hasdeu declara explicit: „Cea mai sublimă sforță este a citi explicit în trecut și în prezent prin puterea unei colorale imaginațiuni, care bazându-se pe puține fragmente reconstituie deodată un întreg grandios²“. Dovedindu-se un adept al lui Giambattista Vico, Hasdeu consideră că lingvistica trebuie să aibă ca obiect de studiu acea „enciclopedie instinctivă³“ ascunsă sub „învălișul graiului“ poporului: „Lingvistica, al căria material brut se află mai-mai întreg în cătune, în colibe, în bordeie, nu în palaturi⁴“ dobândește în concepția Hasdeu un rol privilegiat. Folclorul este văzut ca o parte integrantă a acestei științe globale și abordarea lui se face, practic, cu aceleași mijloace. Dar dacă în lingvistică plonjarea în trecut și obsesia începuturilor conturează metoda reconstrucției, aplicată defectuos și în folclor de generația post Alecsandri, această obsesie, în folclor nu poate fi tradusă decât ca o formă de arheologie spirituală la Hasdeu, căci el nu urmărește să stabilească mai mult sau mai puțin eficiente arhetipuri, ca At. M. Marinescu, ale unor variante, colaționând texte și eliminând structuri. Hasdeu vede în folclor un amestec de creație spirituală și materială, termenul fiind confundat cu cel modern de etnografie: „Prin «folclor» se înțeleg aici nu acele texturi poporane, cari sunt nu mai puțin trebuincioase Gramaticii, fiind o prețioasă fântână pentru Lingvistică peste tot, ci se înțelege întregul trai prezinte și trecut al unui popor, viața lui materială și morală în treaptata-i desfășurare, cu toate ale ei multe și mărunte⁵“.

În indecizia sa terminologică, Hasdeu anticipează o teorie foarte modernă, cea a „gramaticii“ civilizației, a tradiției ca o gramatică (v. Fernand Braudel – Gramatica civilizațiilor) a globalității. La el această globalitate se numește etopsihologie, și poate fi regăsită în dicționar în succesiunea de

datini și credințe, obiceiuri descrise ca formă de argumentare a unor etimologii: „A face etimologie în sensul științific al cuvântului, lămurind prin metoda comparativă, întrucât e cu puțință, nu numai originea vorbelor române ca materie, ca formă, ca sens, ca propozițiune, dar totodată sorgintea credințelor sau obicerurilor exprese prin acele vorbe⁶“.

În sensul acesta, Hasdeu dorește un dicționar ce s-ar citi la „gura sobei“, o poveste a limbii române.

În felul acesta, fiecare cuvânt pare a fi mai curând un exponat de muzeu, o potențială ficțiune, exponatul devenind centrul și cauza unor relații în timp și mentalități, iar ficțiunea, am numi-o nucleară, ar funcționa ca o succesiune de cuplaje, ca o reacție în lanț, ca o fisiune nucleară. Enormă cantitate de energie pe care ar elibera-o exponatul-nucleu ar însemna practic o energie ficțională, o potentare a imaginației de a crea relații culturale.

Dicționarul lui Hasdeu nu mai apare astfel ca o arhivă lexicografică precum vechile dicționare (Murray, Littré și chiar Grimm pe care Hasdeu îl ia drept model), ci ca un muzeu, iar dorința autorului este ca prin exponate să lumineze părți din viața poporului și fiecare „vizitator“ să poată „citi“ privind un exponat sau să poată „privi“ citind un cuvânt, o epocă întreagă, așa cum se întâmplă cu etimologia verbului „a scăpa“ din latinescul *ex-capo*: „Cine oare n-ar pricepe și mai bine nașterea logică a lui scap din „excapo = ies din manta, dacă ar avea dinainte-i chiar imaginea acelei mantale care înfășura pe drumețul roman obosit? Un dicționar este dator după puțință, a-și împinge cercetările până la acea margine extremă, căci ținta lui, în starea actuală a științei este de a ne împărtăși în istoria fiecărui cuvânt geneza totală a unei asociațiuni de idei⁷“. Acest „muzeu“, care întreține o stare de ficțiune continuă încununând și propunând în același timp arheologia spirituală ca metodă de abordare a exponatului, dar și ca formă de acomodare, ne interesează doar în măsura dimensiunii lui folclorice. Analiza noastră următoare va încerca să stabilească acele elemente concrete care ar putea defini „metoda“ arheologică heșdeieană pe decupaje lexicografice etnofolclorice. Acestea sunt alună, apă, an-non, ales, achindie.

1. **Alun(ă)**. Atât copacul cât și fructul acestuia au o faimă reductabilă în cadrul folclorului nostru, ca, de altfel, și în alte contexte mitologice europene, unite prin caracterul lor magic: „Dans tous les textes insulaires le noisetier, le sorbier, et le coudrier, qui ne sont pas toujours bien distingués les uns des autres dans la lexicographie, sont considérés comme des arbres à caractère magique (...) la noisette est assez souvent un fruit de science⁸“. Articolul din dicționarul lui Hasdeu nu poate evita această realitate și, de fapt, deși într-o formă oarecare haotică, el conturează un prim exemplu de arheologie spirituală. Putem stabili chiar cele câteva etape ale fisiunii ficționale hașdeiene.

În primul rând, autorul pleacă de la realitatea dialectală și folclorică, stabilind contextele culturale în care apare alună: „infernă“ (magic), erotic, medical“. Cu această ocazie, autorul include în articolul său și o practică magică, care prin descriere, se încadrează în tipologia culesului magic al plantelor esențiale, cules ce se realizează ca un adevărat ritual: „În ziua de schimbarea la față se duc femeile în pădure, se dezbracă în pieile goale și caută alune, pe care le culeg făcând trei închinăciuni lui Dumnezeu; aceste alune sunt bune pentru friguri⁹“. Făcând puțină ordine, putem observa că atât caracterul „infernă“ cât și cel „medical“ se subordonează acelei accepțiuni a alunii ca „fruct de cunoaștere“. La acest nivel se creează premisele saltului diacronic, ce urmărește, în final, stabilirea etimologiei corecte.

A doua etapă urmărește stabilirea unor corespondențe semantice în arie europeană și, în special, romanică la nivelul dominantei erotice: „Elementul erotic al alunii ne întâmpină și la alte popoare. Francezul zice că: „Lorsque l'année est fertile en noisettes, il y a beaucoup de naissances illégitimes¹⁰“. La germani a merge la alune și a face curte este totuna: „in die Haseln gehen“. La vechii romani, însă, dragoasta era într-o legătură mai strânsă cu nuca: „... tibi ducitur uxor, sparge, marite, nuce¹¹...“.

Un alt strat de mentalitate este cel creștin, Hasdeu urmărind felul în care această ideologie modelează concepția populară. Și aici, alună are o „accepțiune diabolică“: „Prin accepțiunea sa

diabolică aluna fiind în antagonism cu Sîntul Ilie, tradiționalul vrășmaș al dracului, românii din țara Făgărașului, poate și de pe aiuri, cred că: dacă durduie în ziua de Sînt-Ilie, în acel an se ghermănoșează toate alunele. (Com. Copăcel și Ohaba)¹²“.

Ultimul nivel este cel al genezei lingvistice. Hasdeu analizează cele mai vechi documente lexicale ale ariei romanice pentru a stabili etimonul corect, „prototipul“. Atestări lexicologice, dialectale îi servesc savantului român construirii „poveștii“ cuvântului alună: „Este peste puțință“ a deriva pe alună din latinul *avellana*, de unde s-ar fi născut cel mult la noi «aulînă» sau «olînă». (...) Latinul vulgar *alona*, sau mai bine *allona*, cu *ll*, fără care nu s-ar explica «l» în românul alună, și cu «o» scurt, să fi fost oare paralel sau nu cu clasicul *avellana*, aceasta-i o cestiune secundară; ceea ce ne preocupă aici este numai că un asemenea prototip a trebuit să existe, deoarece fără el nu se explică alună față cu francezul *alogne*¹³“. De cele mai multe ori rezultatul stă sub semnul lui „a trebuit să existe“, fiind o ficțiune alimentată de un susținut efort arheologic. În unele cazuri, cum ar fi de exemplu explicarea substantivului «ales», acest efort arheologic este minim, iar paralela evidentă. Demersul este același, dar mult mai simplificat datorită realizării anterioare a unei reconstrucții de către S. Manguica. Exemplul ni se pare concludent pentru ilustrarea tipului de gândire arheologică a lui Hasdeu. Acest articol lexicografic este în fond, o succesiune de citate din At. M. Marienescu și S. Manguica.

Nu putem să continuăm fără a nu observa un anumit consens științific; cei doi folcloriști fiind adepți recunoscuți ai metodei reconstrucției. Astfel, redactarea acestui articol nu a presupus din partea lui Hasdeu decât efortul unei lecturi critice, verificării descoperirilor arheologice definitive și ale ipotezelor, cu alte cuvinte, confirmarea rezultatelor săpăturilor, confruntarea ipotezelor celor trei cercetători care, se dovedește a coincide.

Acest fapt se poate decifra și din stilul redactării. Hasdeu urmărește tiparul obișnuit, descriind obiceiul, stabilind deci nivelul contemporan, manifest al acestuia, ca de aici să se producă saltul în diacronie. Acesta nu se mai face nici pe etape, nici în urma verificării ipotezelor autorului, ci prin citate, manieră de lucru ce subînțelege acordul autorului și conștiința evidenței argumentului: „22 aprilie, joi, Alesul lui Sîn-George. Pre ziua aceasta cad și următoarele sărbători, datine și credințe:

1. Suflarea bucinului pentru curățirea locuințelor, staulilor și a aerului = latinescul „*tubilustrium*“;
2. Curățirea vitelor, oilor și a păcurarilor prin foc și apă=latinescul „*lustratio per ignem et aquam*“¹⁴. În cazul articolului apă=dans popular, întâlnim aceeași simplitate și eficiență a argumentației, dar, mai ales, conturarea și mai clară a demersului arheologic.

De data aceasta însă, Hasdeu însuși este cel care realizează saltul diacronic și paralele culturală.

După obișnuitul început descriptiv, Hasdeu stabilește nivelul genetic al obiceiului. El descoperă la romani un context nupțial similar celui românesc. În fața acestuia el emite supoziții, ajutându-se de elemente rituale colaterale înclinând să accepte existența unui astfel de dans și la romani: „Din punct de vedere compozițional, dar și stilistic este momentul să remarcăm o constantă: extraordinara capacitate a lui Hasdeu de suda ipotezele, de a le articula coerent. „Rolul apei la nuntă, aducerea ei de la izvor de către cineva privit ca norocos și apoi spălarea cu ea a picioarelor, cele două trăsături foarte caracteristice, făceau parte din ritul nupțial la vechii romani «*aqua petita de puro fonte per puerum felicissimum vel puellam quae interest nuptiis, de qua soleband nubentibus pedes lavari*». Fosta-i la dânșii și danțul apa? Nu se știe. În orice caz, e interesant că-l joacă mireasa și nuna-mare, pe când nunul mare și mirele stau afară; căci după antica credință italică, înregistrată de către Varrone¹⁵, apa la nuntă reprezintă anume elementul femeiesc: «*aqua femina*»¹⁶“.

Articolul dedicat substantivului *achindie* propune o ficțiune istorică ce demonstrează că această obsesie a începuturilor la Hasdeu nu înseamnă obligatoriu nici un antilatinism, deși contrazicerea lui Cihac și a lui Laurian și Maxim este o prezență permanentă în dicționar, nici un dacism, deși Hasdeu este recunoscut ca un susținător al importanței substratului (prefața la cel de a-1 treilea volum al dicționarului purtând chiar un astfel de titlu: *Strat și substrat!*). „Săpăturile“ lui se pot opri și la nivelul unui adstrat, ceea ce ilustrează cum rigoarea și spiritul critic stau întotdeauna alături de imaginație, temperând-o, corectându-i excesele. De aceea am și optat taxinomic pentru arheologie

și nu ficțiune, căci Hasdeu folosește o metodă, pe care am numit-o arheologie spirituală, care întreține lectorului o stare de ficțiune dar nu creează textual universuri ficționale, așa cum pare a sugera Paul Cornea atunci când afirmă că Hasdeu tratează știința ca pe o ficțiune. Între metodă și rezultat există totuși o diferență.

Acesta este și motivul pentru care am ales drept exemplu substantivul chindie. Și aici, Hasdeu începe prin a prezenta accepțiunile populare ale noțiunii: „Poporul împărțește ziua ca și ciobanii: de-a prânzul cel mic, de-a prânzu cel mare, de-amează, de-achindie¹⁷”.

După acest nivel descriptiv, autorul introduce acel nivel ipotetic menit a clarifica etimonul corect și plonjarea în istorie: „Cuvântul este atât de răspândit în România și atât de poporan, încât răposații Laurian și Maxim îi căutam o proveniență latină. Deși turcește «ikindi» însemnează „le temps entre le midi et le coucher du soleil¹⁸”, totuși este anevoie a crede că română vor fi luat această vorbă de la turcii propriu-ziși, ci mai curând din dialectul turcesc al cumaniilor, adică încă din secolii XII–XIV-lea, ceea ce ne-ar explica adâncă-i înrădăcinare în graiul țăranilor și al ciobanilor. În adevăr, al cumani, aceeași parte a zilei se chema: «echindii» și «echinda»¹⁹”.

Articolul referitor la anul-nou pare a se încadra, la prima vedere, în aceeași schemă. De data aceasta, însă Hasdeu realizează un pur articol etnografic, scopul său fiind adunarea diversității de credințe circumscrise acestei perioade. În consecință el sintetizează tot efortul „arheologic” într-o frază sugestivă, corectă din punct de vedere științific, dar privită comparativ cu ceea ce ne obișnuisem insuficientă, prin lipsa de precizie, sau mai bine spus, de amănunte: „Toate obiceiurile poporane de la anul nou, unele moștenite din Roma, sau proprii românilor, altele împrumutate mai târziu de pe la vecini sau comune mai multor popoare, decurg din această dublă năzuință: îndreptarea soartei pe viitor și gonirea relelor trecutului²⁰” pe care o susține prin relatarea credințelor populare românești.

Citit mai atent, articolul are o logică subterană care subliniază, într-o ultimă măsură, tocmai efortul arheologic. Ținând cont de bogăția de datini din această perioadă, analiza fiecăreia, în maniera tradițională ar fi dus la ocuparea unui spațiu imens în economia lucrării și la pierderea unui timp foarte prețios, ori tocmai timpul este dușmanul cel mai redutabil al lui Hasdeu, care își vede colegii academicieni reproșându-i de fiecare dată ritmul destul de lent al apariției volumelor de dicționar. Gestul lui Hasdeu nu poate fi interpretat decât ca un exemplu al puterii rațiunii de a tempera imaginația.

Pe de altă parte, prin bogăția și, mai ales, diversitatea credințelor și datinilor enumerate, deci prin polimorfismul prezent, Hasdeu atrage atenția asupra dificultății și complexității actului arheologic, complexitate ce nu-și găsește locul într-un dicționar de „citit la gura sobei”.

De data aceasta, gestul său nu traduce decât conștiința propriei valori și respectul pentru munca sa.

Analizând cele câteva articole lexicografice ale dicționarului etimologic ni s-a relevat un Hasdeu obsedat de globalitate și de începuturi, un titan ce se ambiționează să rescrie istoria umanității, un titan ce nu se însăimântă în fața absențelor unor date, informații, fapte. Prin ipoteze el caută ca un jucător de puzzle să refacă ansamblul. Curajul lui, titanismul încercării pulsează în text și, împreună cu metoda scotociuni prin culturi și epoci, numită de noi arheologie spirituală, emană un farmec, o forță vrăjită care-l face pe cititor să participe, în măsura propriilor cunoștințe, la această plonjare în trecut, întreținând o stare permanentă de ficțiune.

ETYMOLOGICUM MAGNUM ROMANIAE

The analysis of Hasdeu's dictionary, etymologicum Magnum Romaniae and, especially, of those ethnographical and folklore aspects, reveals to the author the scientist's rigorousness and intuition concerning the modern understanding of some facts of traditional culture. The scientific method used by "Hasdeu in his approach is defined as spiritual archaeology".

NOTE

1. P. Cornea – *Etymologicum Magnum Romaniae – biografia și fizionomia unei opere remarcabile*, București, Ed. Minerva, 1970, pag. LIII.
2. cf P. Cornea – Op. cit. pag. XXVII.
3. B. P. Hasdeu – Op. cit. pag. 31.
4. Ibidem – pag. 30.
5. Ibidem – pag. 35.
6. Ibidem – pag. 23.
7. B. P. Hasdeu – *Introducere la vol. II – Etymologicum Magnum Romaniae*, București, Ed. Minerva, 1970, pag. 36.
8. Chevalier – *Dictionnaire des symboles*, Paris, Jupiter/Laffont, 1990, pag. 675.
9. B. P. Hasdeu – Op. cit. pag. 246.
10. De Nore, ap. Mannhardt, Wolf's 2.f.d. *Mythologie*, III, pag. 100.
11. B. P. Hasdeu – *Etymologicum Magnum Romaniae*, București, Ed. Minerva, 1970, pag. 245.
12. Ibidem – pag. 242.
13. Ibidem – pag. 246.
14. Ibidem – pag. 223.
15. Varrone – de Ist. lat. 1, pag. 61.
16. B. P. Hasdeu – Op. cit. pag. 388.
17. Ibidem – pag. 70.
18. L. Săineanu – *Elemente turcice*, pag 30.
19. T. Kuhn – *Codex Cumanicus*, pag. 71 –80.
20. B. P. Hasdeu – Op. cit. pag. 340.